

BEGRAFNISGEBRUIKE EN DOODSBESOEDELING IN ANTIEKE ROME: PROSEDURES EN PARADOKSE

L Cilliers & F P Retief (Universiteit van die Vrystaat)

Funerary practices and death pollution in ancient Rome: Procedures and paradoxes

The Romans' attitude towards the dead at the end of the Republic and high tide of the Empire was mainly determined by religious views on the (im)mortality of the soul and the concept of "death pollution". Pollution through contact with the dead was thought to affect interpersonal relationships, hamper official duties and obstruct contact with the gods. However, hygienic considerations arising from possible physical pollution from the dead also played a role. Traditions regarding the correct preparation of the body and subsequent funerary procedures leading up to inhumation or incineration, are reviewed, with reference to the impact of social status. Obvious paradoxes in the Romans' attitude towards the dead are discussed, e.g. the contrast between respect for the recently departed on the one hand and condonation of brutal executions and public blood sport on the other. These paradoxes can to a large extent be explained as the very practical policy of law-makers and priests who were more interested in accommodating hygienic considerations than cultural-religious views.

Die Romeinse se benadering tot die hantering van afgestorwenes in die Republikeinse era en die vroeë Keiserryk (die periode van ongeveer 250 v.C. tot 250 n.C.) was bepaal deur uiteenlopende kultureel-religieuse oorwegings ten opsigte van die voortbestaan van die siel na die dood en die konsep van "doodsbesoedeling"; verder is optrede en wetgewing ook sterk getemper deur praktiese gesondheidsoorwegings (Lindsay 2000:152-173; Cilliers 1993:2). In hierdie artikel word daar benewens die studie van hierdie aspekte, ook gekyk na die soms paradoksale houding as gevolg waarvan die gestorwene enersyds met groot ontsag bejeën is, maar brutale teregstelling en bloedsport as openbare skouspel andersyds gekondoneer is. Alhoewel beperk tot die situasie van Rome, sou die bevindinge in 'n groot mate ook vir ander Romeinse stede en gebiede in hierdie periode geld.

1. *Kultureel-religieuse oorwegings*

Religieuse sienings oor die bestaan al dan nie van 'n komponent (siel) wat na die dood mag voortleef, het nog altyd 'n beslissende rol gespeel by die hantering van afgestorwenes. Veral die konsep dat hierdie siel die agtergeblewenes en nageslag mag beïnvloed (ten goede of ten kwade) was krities vir besluitneming oor hoe die dooie se oorskot hanteer moet word. Soos te wagte, was daar in antieke Rome in hierdie verband geen uniforme siening nie. Geloofsoortuigings het met die eeue verander, en in die tydvak onder bespreking was daar in Rome 'n volledige spektrum sieninge wat gewissel het van die oortuiging dat daar geen lewe hiernamaals is nie, tot 'n vaste geloof in die voortbestaan van die siel, soos veral deur die latere Christelike siening verteenwoordig (Hopkins 1983:226-233). Toynbee (1971:34-36) stel dit egter dat die groot meerderheid Romeinse burgers 'n diepgaande geloof gehad het in een of ander vorm van lewe na die dood, van *manes* (voorvaderlike geeste) wat vereer moes word, en in die noodsaaklikheid daarvan om deur middel van 'n gepaste begrafnisseremonie te verseker dat die siel bevredigend uit die dooie liggaam bevry word. Hierdie oortuiging het dan die aard van die begrafnisritueel (wat ter aarde bestelling of verassing kon wees) bepaal.

Daar is wyd geglo dat 'n onvolledige verassing of begrafnisseremonie daartoe gelei het dat die betrokke siel as rustelose gees bly rondswerf (Lindsay 2000:168). As voorbeeld hiervan is vertel dat die gees van die keiser Caligula na sy haastige, onvolledige verassing, nog lank daarna die gemeenskap geteister het (Suetonius, *Caligula* c.59), en dat Nero die omgewing van Misenum vermy het omdat daar ná die oorhaastige begrafnis van sy vermoorde moeder Agrippina, die klank van trompette en 'n geweën by haar graf gehoor is (Tacitus, *Annales* XIV.10).

Benewens hierdie religieuse oorweging het die kulturele siening van sogenaamde doodsbesoedeling die hantering van dooies indringend beïnvloed (Lindsay 2000:152-173). Soos Bodel (2000:128-149) dit stel, was dood vir die Romein kultureel en religieus onrein en het dit lewendes besoedel. Hierdie besoedelingsfase het vir die duur van die routydperk (wat normaalweg nege dae geduur het) gegeld, en kon alleen by wyse van 'n spesifieke reiningsproses beëindig word. Die besoedeling sou dan die interpersoonlike verhoudinge tussen dié wat daardeur geraak is, negatief beïnvloed, maar was veral skadelik omdat dit tydelik opskorting van gode-kontak meegebring het en selfs staatsfunksies kon bedreig. Besoedeldes kon nie offerandes bring nie, en sekere openbare ampsfunksies (soos bv. opening van geboue) kon nie wettiglik deur hul uitgevoer word nie (Livius ii.8.7). Dit was dus baie belangrik dat veral priesters (in besonder die priester van Jupiter) en ander geestelike leiers en openbare ampsdraers nie deur doodskontak besoedel moes word nie. Besoedeling het geskied deur aanraking, en by priesters selfs deur indirekte kontak, soos die sien van 'n dooie. Omdat bone beskou is as die setel van die siel van dooies, mag priesters nie bone geëet, daaraan geraak of dit selfs genoem het nie (Plinius *Naturalis Historia* xviii.118-9). Pontifikale wette het egter sekere uitsonderings gemagtig — bv. in gevalle van dood in priesters of ampsdraers se huise (Lindsay 2000:154). Die dood van pre-pubertale kinders het volgens tradisie nie besoedeling veroorsaak nie (mits die lyk dan spoedig in die nag begrawe of veras is) (Lindsay 2000:156) en in sekere oorlogsituasies kon die betrokke openbare ampsdraers deur wetgewing van besoedeling gevrywaar word (Dio Cassius lvi.31.3; Tacitus *Annales* i.62). Voorkoming van doodsbesoedeling het dan die hantering van 'n lyk en begrafnisrituele baie direk beïnvloed en onder andere die gevolg gehad dat mense in sekere beroepe as permanent besoedel beskou is en dus afgesonderd moes lewe — waaronder alle lede van die begrafnisbedryf (sien hieronder) en laksmanne (Bodel 2000:135-148).

Doodsbesoedeling as konsep was deels religieus gegrond, maar uit die staanspoor was dit ook gebaseer op pragmatiese oorwegings wat die voorkoms van die dood gekoppel het aan potensieel onhigiëniese implikasies (Bodel 2000:134,148-9). Mettertyd is die regulasies minder streng toegepas en deur ander maatreëls vervang. Teen die einde van die tweede eeu n.C. was die konsep grotendeels verwater (Lindsay 2000:166, 169, 172-3).

2. *Bevolkingsgrootte, sterftesyfers en wette*

Navorsers is dit eens dat die bevolking van Rome teen die einde van die Republikeinse periode ongeveer 750 000 getel het (met die insluiting van vroue en kinders), en twee eeue later in die hoogbloei van die Keiserryk na meer as 'n miljoen gestyg het. Met die vestiging van Konstantinopel as Oostelike hoofstad in die 4de eeu n.C., het die bevolkingsgrootte van Rome weer na minder as 'n halfmiljoen gedaal (Bodel 2000:128-9; Robinson 1992:8). Oor die gemiddelde lewensverwagting van 'n Romeinse burger in hierdie tyd is reeds veel gespekuleer, maar Scheidel (2001:1-26) kom onlangs tot die gevolgtrekking dat die algemeen

aanvaarde syfer van 20 na 30 jaar korrek mag wees, maar moeilik wetenskaplik bewys kan word. Bodel (2000:129) meen dat die mortaliteitsyfer ongeveer 40 per 1 000 was, dus 'n jaarlikse sterfte van bykans 30 000, of 80 per dag. Vanselfsprekend was hierdie geen vaste gemiddeld nie, en het oorloë, hongersnood en veral epidemiese siektes periodiek 'n impak gehad. In besonder weet ons dat Rome in 208 v.C. en 205 v.C. deur ernstige epidemies getref is, en weer in 187 v.C. en 180 v.C. (Retief & Cilliers 1999:17-23). Tydens die vroeë Keiserryk was daar epidemies in 23-22 v.C., 54 n.C., en 65 n.C. toe daar volgens Suetonius (*Nero* c. 39.1) 30 000 sterftes net in die herfs van daardie jaar was. In 125 n.C. word Italië deur die sogenaamde epidemie van Arosius getref, en 40 jaar later volg die katastrofiese Antonynse epidemie (waarskynlik pokkies) wat dekades geduur het; in 189 is 'n mortaliteitsyfer van 2 000 per dag gerapporteer (Retief & Cilliers 2000:267-272).

Die berging van dooies was dus 'n voortdurende probleem in Rome; in die lig van die heersende kultureel-religieuse sieninge maar ook stewige pragmatisme rondom higiëne, is reëlins in hierdie verband deur wetgewing gereël. In die wette van die Twaalf Tafels (451-449 v.C.) vind ons van die vroegste insette (Düll 1971:56). Hiervolgens sou inwoners voortaan slegs in uitsonderlike gevalle (bv. vername persone en Vestaalse Maagde) binne die stadsgrense (die *pomerium*) begrawe of veras kon word. Babas minder as 4 dae oud kon wel in die familie-woning begrawe word. Geskikte begraafplaasareas is uitgewys — maar is met verloop van tyd aangepas soos benodig. In dié verband beweer Bodel (2000:148) dat sulke wetgewing oorwegend op higiëniese en nie religieuse gronde nie, gebaseer was. In die tweede eeu het Hadrianus alle verassing en ter aarde bestelling binne drie km. van die stadsmure verbied (Lindsay 2000:170).

Verdere wetgewing in verband met begrafnisse vind ons in die Twaalf Tafels wat onder andere 'n verbod op oormatige roubetoon bevat: vroue mag bv. nie hul wange met hul vingernaels stukkend krap nie (Düll 1971:58). In latere wette is 'n verbod ook geplaas op die gebruik van slawe-arbeid en mirre by die proses van balseming, 'n regulasie wat egter gereeld oortree is (Cicero, *De legibus* ii.24). Periodieke hersiening van wetgewing deur die senaat en keiserlike dekrete het hierdie bepalinge egter mettertyd vervang (Lindsay 2000:169-172; Robinson 1992:124-6).

3. *Die begrafnisbedryf*

Soos vermeld is doeltreffende ter aarde bestelling van dooies in antieke Rome as baie belangrik beskou, en is voorgeskrewe prosedures streng nagevolg. Ten einde minder goegodes te akkommodeer, is die betaal van begrafniskoste 'n hoër prioriteit geag as die vereffening van die oorledene se ander skuld (Hope 2000:106-107). Alhoewel die regering normaalweg uiters krities gestaan het teenoor die stigting van vrywillige verenigings (wat gesien is as potensieële broeiplekke van anti-regeringsaktiwisme), is die stigting van begrafnisklubs (*collegia*) goedgekeur. Dit is gewoonlik ondersteun deur armer persone (*tenuiores*), slawe en vrygemaakte slawe, asook ambagsliede, en sake- of godsdienegroeperinge, en deur gereelde bydraes is daar voorsiening gemaak vir 'n latere bekostigbare, eerbare begrafnis. Die *familia* binne so 'n *collegium* het dan ook van tyd tot tyd sosiaal saam verkeer, dikwels onder die beskerming van ryk beskermhere. 'n Fles wyn was kenmerkend deel van die toelatingsgeld (Hope 2000:107; Hopkins 1983:211-216).

Hoofsaaklik weens die konsep van doodsbesoedeling het daar 'n paradoksale situasie ontstaan, in soverre die begrafnisondernemers en hul hulppersoneel weens hul deurlopende

blootstelling aan die dood, deur die bevolking vermy, selfs verafsku is (Horatius, *Saturae* ii.16.19; Bodel 2000:135-144). Hulle is waarskynlik deur die openbare gesondheidsowerhede vergoed vir hul dienste (Bodel 2000:140). Hierdie persone moes dan ook buite die mure van Rome woon, en so het die breë gemeenskap van begrafnispersoneel mettertyd buite die Esquilynse poort in die omgewing van die Libitina-bos 'n tuiste gevind (Bodel 2000:136). Libitina was volgens Plutarchus (*Numa* c. 12.1) oorspronklik 'n godin van begrafnisse, en hierdie bos, na haar vernoem, het reeds in die tweede eeu v.C. sy naam gekry. Hier was begrafnistoerusting soos lyksklede, lyksbare, reukwerk en fakkels te koop (Plutarchus *Quaestiones Romanae* c.23; Varro *De lingua Latina* v.35; Martialis x.97.2). Begrafnisondernemers is later self *libitinarii* genoem (Bodel 2000:136).

Alhoewel spesialisering binne die begrafnisbedryf met die tyd gewissel het, is die volgende groeperings tydens die tydperk wat bestudeer is, in Rome gevind:

- (a) Die begrafnisondernemers (*libitinarii*) het vanaf die tyd van Augustus as oorhoofse kontrakteurs opgetree en vakkli georganiseer om lyke van die strate te verwyder en by begrafnisse op te tree sonder om noodwendig persoonlik betrokke te wees (Bodel 2000:136). Hulle moes egter kenmerkende swart klere en 'n hoed dra, en mag (om 'n onverklaarbare rede) nie saans gebad het nie. *Dissignatores*, opstellers van die begrafnisstoet en plekaanwysers by die begrafnis asook by ander geleenthede, het uit hierdie groep ontwikkel (Horatius *Epistulae* i.7.6; Seneca *De beneficiis* vi.38.4). Alhoewel *dissignatores* en *praecones* hoër status geniet het as gewone begrafnisondernemers, kon geen van hulle volgens die *Tabula Heracleensis* openbare politieke ampte beklee nie (Bodel 2000:140).
- (b) Volgens Bodel (2000:138) is die naam *funerarii* gedurende die middel en laat Keisertyd gebruik om na die verskillende lykshuiswerkers te verwys; *pollinctores* was verantwoordelik vir die voorbereiding van die lyk — en vir die poeier op die gesig om die doodsveranderinge te verbloem (Plautus *Poenulus* r. 63); *vespillones* was lykdraers wat gewoonlik snags die lyke van behoeftiges vervoer het (Lindsay 2000:166). *Fossores* was grafgrawers (Catullus xxii.10-11), en *ustores* verassers (Cicero *Pro Milone* c.33). *Fabri sandapilarum* het doodskiste vervaardig (Martialis ii.61.3-4; Juvenalis viii.175-6).
- (c) Reeds uit die vroeë Republikeinse era het vroulike rou-beklaers, *praeficae*, by huise van afgestorwenes opgetree (Varro *De lingua Latina* vii.70), en ook saam met die fluitspelers (*tibicines*) (Cicero *De legibus* ii.59), horingspelers (*tubicines*), dansers en akteurs die lykstoet vergesel (Suetonius *Caesar* c. 84; *Vespasianus* c. 19).

'n Begrafnisondernemer moes soms kragtens die Lex Libitina Puteolana ook as laksman (*carnifex*) by teregstellings optree (Bodel 2000:140); 'n plek buite die Esquilynse poort is vir openbare teregstellings afgesonder. Terwyl die bevolking bovermelde begrafniswerkers met verskillende grade van misnoeë bejeen het, was die laksman 'n sosiale uitgeworpene wat buite die stadsmure moes woon en verafsku is vir die werk wat hy in algemene belang moes doen (Plautus *Pseudolus* r. 332; Cicero *Pro Rabirio* v.15).

4. *Begraafplase: begrawing en verassing*

Wette en regulasies voortspruitend uit die Twaalf Tafels, en deels gebaseer op kulturele oorwegings maar progressief meer op higiëniese beginsels, het begrawing en verassing binne

die stadsmure (*pomerium*) verbied, en met verloop van tyd tot die vestiging van *loca religiosa* (formele begraafplase) en *loca publica* (behorende aan die breë bevolking) gelei (Cicero *De legibus* ii.58; Bodel 2000:134).

In die *loca religiosa*, dikwels langs hoofweë buite Rome (soos tans nog te sien is langs die Via Appia buite Rome), kon grafpersele gekoop word wat dan familiebesit sou word. Afhangende van finansiële vermoëns is 'n wye verskeidenheid grafte, grafversierings, grafkelders en monumente in hierdie gebiede opgerig, en het dit selfs vertoonareas met 'n gewyde, religieuse karakter, geword (Toynbee 1971:48-50; Hope 2000:109-110). Hier is vanaf die tyd van Augustus ook *columbaria* gebou — grafkelders waarin die houers met die as gebêre kon word (veral dié van minder gegoedes en lede van begrafnisclubs) (Hopkins 1983:211-216; Bodel 2000:133-134). Op die Campus Martius, ook buite die *pomerium*, is keisers en enkele ander vername persone in die Mausoleum van Augustus begrawe (Hope 2000:109; Toynbee 1971:48-50).

Alhoewel die omvang van *loca publica* nie duidelik omskryf is nie, het dit onder andere 'n gebied buite die Esquilynse poort ingesluit wat in die vroeë Republikeinse tyd reeds as begraafplaas vir armlastiges, bedelaars en onuitgekende lyke gedien het. Bodel (2000:129,130) bereken dat tot 1 500 sulke lyke per jaar op die strate van Rome beland het en vir die owerhede 'n groot probleem was. Hierdie *cadavera*, in teenstelling met *corpora* (lyke vir begrafnis bestem) is dan ook dikwels deur roofvoëls, honde en wolwe verskeur. So skryf Suetonius (*Vespasianus* c.5.5) dat keiser Vespasianus se ete by geleentheid onderbreek is toe 'n hond 'n menshand by sy voete laat val het. Dit is waarskynlik dat hierdie lyke (die hantering waarvan oënskynlik nie doodsbesoedeling veroorsaak het nie) aanvanklik in oop massagrafte (*puticuli*) buite die Esquilynse poort gestort is, en dat die grafte periodiek, wanneer hulle vol was, met grond bedek is (Varro *De lingua Latina* 5,25; Bodel 2000:130-131). Horatius (*Saturae* i.8.8-16) beskryf dan ook so 'n uiters onhygiëniese area (die sogenaamde pottebakkersvelde) wat met beendere, potskerwe en ander afval bedek was. Dit is ook bekend dat die lyke van tereggesteldes en ander individue vir wie 'n begrafnis ontsê is (hieronder bespreek) in hierdie omgewing, langs die openbare teregstellingsarea op die sogenaamde *sectorium* in die oopte gestort is (Bodel 2000:145). Gekruisigdes is ook hier aan die kruise vir verrotting gelaat. In 40 v.C. het Maecenas begin om hierdie gebied met grond te bedek, en Augustus het die Esquilynse begraafplaasgebied finaal in tuine omskep (Horatius *Saturae* i.8.8-16; Bodel 2000:133; Hope 2000:111). Dis onseker hoe die lyke van armlastiges en tereggesteldes hierna hanteer is. Die voorstel dat massa-verassing die oplossing was, word nie deur almal aanvaar nie (Kyle 1998:169-170; Bodel 2000:133-134).

Grafskending was met die dood strafbaar, maar is tog in uitsonderlike gevalle deur keisers en ander leiersfigure uitgevoer (Hope 2000:122-125). En alhoewel begraafplase amptelik met agting en piëteit bejeën is, was dit tog sosiaal marginale gebiede wat volgens Hope veral snags deur leeglêers, bedelaars, diewe en prostitute bewoon is. Daar is algemeen geglo dat hekse en gifmoordenaars snags hul okkulte aktiwiteite daar bedryf het, en dat dit die woonplek van bose geeste was (Lucanus *Pharsalia* rr.511-512; Horatius *Saturae* i.8.23-50; Hope 2000:125).

Verassing is vanaf die agtste eeu v.C. reeds naas begraving as geskikte nadoodse hantering van dooies aanvaar, en was oor die tydvak hier bestudeer inderdaad die populêrste prosedure, maar teen die einde van die eerste eeu het begraving weer in populariteit toegeneem (Lindsay 2000:168; Toynbee 1971:33-42). Krematoria (*ustrinae*) is volgens regulasies buite die stadsmure gebou om brand te voorkom, en was waarskynlik in staat om 'n lyk in 7 of 8 uur volledig te veras. Massa-verassing is ook in gemeenskaplike krematoria

gedoen (Bodel 2000:133). Plutarchus (*Quaestiones Convivales* iii.4.2) noem dat verassers graag minstens een vroulike lyk saam met tien manlikes gepak het sodat die vetter vrouweefsel die hitte kon verhoog. Persoonlike besittings (selfs troeteldiere) is soms saam met die dooie veras, en dit was gebruiklik om voor die verassing die ooglede oop te druk; ook is 'n klein fragment van die lyk (*os resectum*) verwyder vir latere begrawing. Hierdie gebruik dui oënskynlik op 'n ou pontifikale tradisie wat steeds begrawing as verkieslik bo verassing gestel het (Lindsay 2000:168). Wyn en 'n bietjie grond is na die prosedure oor die oorblywende as gegooi (*iniectio glebae*) (Toynbee 1971:48-50). Die as is normaalweg in 'n spesiale kruik of loodhouer geplaas en tuis of by die graf bewaar.

5. *Hantering van gestorwenes*

5.1 Status

Vir die gemiddelde Romein was die ideale afronding van 'n suksesvolle lewe, 'n eerbare dood, gevolg deur 'n gepaste begrafnis en 'n erfenis van aangename herinneringe (Lindsay 2000:168). Ten opsigte van die begrafnis was sosiale status en die oorsaak van dood egter bepalende faktore. Die tipiese begrafnisprosedures van gesiene, vermoënde Romeinse burgers is redelik goed gedokumenteer, maar ons weet minder van die armer deel van die bevolking, terwyl die tragiese terminale hantering van armlastiges reeds hierbo bespreek is.

Soldate wat eervol op die slagveld gesterf het, is waar moontlik plaaslik in massagrafte begrawe of veras (*funus militare*) (Toynbee 1971:55). In 'n tydperk van voortdurende oorlogvoering was die verrotting van lyke in die oop veld egter alledaags. Verraaiers, gediskrediteerde leiers of ander persone wat deur die betrokke keiser veroordeel is, is gereeld in die openbaar gemartel en gedood. Lyke is dan dikwels op die Aventynse heuwel op die *Scalae Gemoniae* ("Trappe van droefheid") wat na die Tiberrivier lei, aan die publiek ten toon gestel. Openbare lykskending het plaasgevind, soos in die geval van Sejanus, die eertydse vertroueling van Tiberius (Dio Cassius lviii.11.1-6), of nadat die oorskot aan 'n haak deur die strate gesleep is, is dit in die Tiber gegooi, soos in die geval van Vitellius, een van die keisers van die sg. Vierkeiserjaar in 69 n.C. (Suetonius, *Vitellius* c.17). Die uitgangspunt was dat sulke optrede gesien moes word as geregverdigde nadoodse straf vir wandade tydens die lewe. Veral in politieke magstryde het oorwinnaars dikwels die kop van hul teenstander laat afkap en hul dan verlekter in die aanskoue of verdere verminking daarvan: een van die bekende gevalle is in 43 v.C. toe Antonius vir Cicero laat onthoof het, en sy kop en hande op die rostrum in die Forum, vanwaar hy talle toesprake teen Antonius gehou het, ten toon gestel is (Plutarchus *Cicero* c.49). Hierdie tipe optrede is oënskynlik nie gesien as blootstelling aan doodsbeseedeling nie, alhoewel daar nie absolute sekerheid hieroor is nie (Bodel 2000:134,148).

Dan was daar persone vir wie 'n begrafnis ontsê is, en wie se lyk op die *sensorium* aan wilde diere en weersomstandighede oorgelaat is. In hierdie kategorie was selfmoordslagoffers (veral dié wat hulself gehang het), kriminele wat in die openbaar tereggestel is, en enige ander persoon wat deur die keiser hiertoe veroordeel is. Volgens Hope (2000:116-120) is sommige beroepsgroepe by tye as *infames* (skande-draers) gestigmatiseer en ook 'n begrafnis ontsê — waaronder prostitute, akteurs, sekere kategorieë begrafnisondernemers en sekere gladiatore (veral sogenaamde kontrak gladiatore (*auctorati*) uit die hoër sosiale strata).

5.2 Begrafnisvoorbereiding aan huis

Die oorgangsritueel tussen dood en die hiernamaals het in die woning van die oorledene begin en was sterk gekleur deur implikasies van doodsbesoedeling. Die omvang van hierdie ritueel is bepaal deur die sosiale status en kulturbewustheid van die familie. Die prosedure hieronder beskryf sou verteenwoordigend wees van middel en hoër stand Romeine.

Die oomblik van dood is tradisioneel ingelui deur 'n finale sug, terwyl die sterwende se laaste woorde baie gewig gedra het (vgl. die sg. *exitus clarorum virorum* wat as “Abschiedsreden” 'n literêre genre op sigself was, Stauffer 1950:Bd. I. 33-35). As eerste stap van hierdie *funus translaticium*-fase (Toynbee 1971:43-45; Lindsay 2000:154-163) is die afgestorwene deur 'n naasbestaande gesoen om die ontvluggende siel op te vang. So vertel Suetonius (*Augustus* c. xcix) dat Augustus ná sy sterwenswoorde aan sy vrou Livia (“Leef gedagtig aan ons huwelik, en vaarwel”), deur haar gesoen is, en toe die laaste asem uitgeblaas het. Dan is die oë van die lyk deur 'n familielid toegedruk, en is met die *conclamatio* begin. Dit het die volgehoue uitroep van die gestorwene se naam behels (ten einde te verseker dat die persoon wel dood is, en aan te dui dat prosedures vir 'n gepaste begrafnis, *iusta sepultura*, in plek is), en is voortgesit tot met die verassing of ter aarde bestelling. Die lyk is nou van die bed gelig, vir 'n rukkie op die knië laat rus en dan op die grond neergelê om gewas en geparfumeer te word deur vroulike familielede of *pollinctores*. Indien balseming aangedui was, het laasgenoemdes dit ook hanteer, alhoewel hierdie gebruik vir die Romeine oor die algemeen effe vreemd was (Toynbee 1971:42). 'n Muntstuk is soms in die mond geplaas as betaling vir die mitologiese bootman, Charon. Armes is hierna in swart materiaal toegedraai, maar indien bekostigbaar, is 'n wit toga verkies (Juvenalis iii.171-180). Met klem op vertoon is die liggaam ook versier met alle embleme of eerbetonings wat die persoon in sy lewe toegeval het. Takke van sipres of die berg-den (*picea montis*) is by die voordeur ingeplant om te waarsku dat daar 'n dooie in die woning is (Plinius *Naturalis Historia* xvi.40.139).

Hierna is die liggaam op 'n spesiale begrafnisbed in die atrium van die woning in staatsie geplaas (*expositio*), met die voete in die rigting van die voordeur (Terentius *Phormio* r. 97), oorspronklik om te toon dat dood nie die gevolg van geweld was nie. Besoekers en roubeklaers het nou hul simpatie kom betoon. Om die lyk is gewoonlik blomme geplaas, reukwerk gebrand en spesiale fakkels aangesteek. In gegoede families was daar ook roubeklaers (*praeficae*) en musikante (*tibicines* en *tubicines*); Loekianos (*De luctu* 12-15) skryf dat hierdie geleenthede soms gekenmerk is deur uitspattige roubetoon en doelbewuste selfbesering, ten spyte daarvan dat dit deur die wette van die Twaalf Tafels verbied is (Düll 1971:58). Vir mans was emosionele optrede as heeltemal onvanpas beskou (Hopkins 1983:217). Dit was ook die gebruik dat *praeficae* en ander vroulike roubeklaers in swart geklee was, en dat hul hare los was en met as bedek (vgl. Tacitus *Annales* iii.2 oor die dood van Germanicus).

5.3 Die begrafnisoptog en –seremonie

Ter aanvang van die *pompa* (begrafnisoptog) is die lyk deur genooide vriende uit die huis gedra (*exsequiae*), gewoonlik op die tweede dag na die dood. Die omvang en eindbestemming van die *pompa* het afgehang van die status van die afgestorwene (Lindsay 2000:164). Met die publieke begrafnis van keisers en ander hooggeplaastes (wat deur die staat betaal is, Cicero *Orationes Phillipicae* ix.7) het die optog dikwels die aard van 'n karnaval aangeneem en het die algemene publiek die stoet na die Forum Romanum begelei

(Toynbee 1971:55,56; Lindsay 2000:164-5). Tradisioneel het gehuurde akteurs onderweg sateragtige danse uitgevoer ten einde bese geeste af te skrik, en het persone met wasmaskers (*imagines*) die dooie se voorvaders wat hoë ampte in die staat beklee het, voorgestel. In Augustus se tyd is *imagines* soms vervang deur mense wat marmerborsbeelde van die oorledene gedra het (Toynbee 1971:46-48). Makabere mimieke wat die dooie se spraak- en leefwyse nageboots het, is ook deur akteurs uitgevoer: Suetonius (*Vespasianus* c. xix) vertel dat die mimiek-akteur, Favor, tydens Vespasianus se begrafnis lg. se suinigheid uitgebeeld het deur die prokurator te vra hoeveel die begrafnisoptog kos, en toe hy die bedrag hoor, gevra het dat hy teen 'n geringer bedrag sommeer in die Tiber gegooi moet word. By die Forum is die lyk sentraal geplaas en is die lofrede (*laudatio*) by die rostrum gelewer — dikwels deur die oudste seun (Suetonius, *Caesar* c. 6). Na die tyd van Augustus het die omvang van die *pompa* afgeneem, en is die lofrede in die Forum vervang deur 'n seremonie by die krematorium of graf. Die gesig van die afgestorwene is hierna bedek (veral na gewelddadige dood, of waar ontbinding reeds ingetree het) en die lyk is op 'n oop hout draagbaar na die graf of krematorium gedra (Apuleius *Metamorphoses* iv.18; Dio Cassius lxi.7).

In die geval van gewone burgers het die *pompa* direk na die begraafplaas of krematorium beweeg. By gegoede persone is die lykbaar (*feretrum*) deur 6 tot 8 familielede of vriende in swart geklee, gedra, en is die stoet soms deur 'n *dissignator* gelei en vergesel van gehuurde musikante, selfs *praeficae*. By armes het die doodskis as baar (*sandapila*) gedien, en is dit deur vier gehuurde draers (*sandapilarii* of *vespillones*) teen vergoeding vervoer. Slawe het ook dikwels as draers opgetree en lyke snags vervoer (Martialis viii.75). Spesiale fakkels is by die geleentheid saamgedra om lig te verskaf, maar ook om volgens 'n ou tradisie bese geeste af te weer (Lindsay 2000:155,166).

By die graf of krematorium het 'n kort seremonie gevolg waartydens 'n bietjie grond op die lyk gestrooi is, of die *os resectum* voor verassing verwyder is (vir latere begrawing) (Varro *De lingua Latina* v.23). 'n Lofrede is soms gevoer waarna 'n laaste vaarwel uitgespreek is met die bede dat die aarde lig op die liggaam mag rus. 'n Gipsverbinding is tradisioneel oor die liggaam gegiet, waarna dit in 'n sarkofaag/doodskis of in 'n grafkelder geplaas is (Toynbee 1971:48-54). Soms is die beendere later uit die doodskis of sarkofaag verwyder en in 'n kleiner houder of *ossuarium*, bewaar (Bowker 1998:363). In latere jare is veral Jode en Christene in katakombes of rotsgrafte (*hipogea*) begrawe. Armes wat nie doodskiste kon bekostig nie is in 'n liggende of hurkende posisie in putgrafte (*fossae*) begrawe (Toynbee 1971:48-50).

Toynbee (1971:61-64) beskryf ook 'n spesifieke Romeinse doodskultus wat ingestel was op deurlopende verering van die dooies. Hiervolgens het gereëde besoeke aan die grafte gepaard gegaan met feesmale wanneer ook die afgestorwene gevoed is met kosgeskenke. Grafte is selfs voorsien van voedingsbuisie na die kis, sarkofaag of doodskruik met as, waardeur voedsel en drank periodiek aan die dooie gelewer is. Veral op die afgestorwene se verjaarsdag en die laaste dag van die jaarlikse Fees vir die Dooies (*Parentalia*, 13-21 Februarie) is grafte besoek, lampe daar aangesteek en blomme (veral rose) gelaat. Die *Lemuria* (9,11,13 Mei) is jaarliks by wyse van middernagtlike rites gevier om honger en bese geeste van afgestorwenes te paai.

6. *Reinigingsprosedures*

Ten einde die gewaande nadelige uitwerking van doodsbesoedeling uit te wis, is 'n vaste reinigingsritueel deur die wet voorgeskryf. Vanaf die einde van die tweede eeu n.C. het hierdie voorskrifte egter progressief in onbruik verval (Lindsay 2000:166-169).

Dit was die verantwoordelikheid van die hoouerfgenaam om toe te sien dat hierdie voorskrifte uitgevoer word. 'n Vereiste begrafnismaal (*silicernium*) is by die graf geniet. Voedsel en drank is vir die dooie by die graf gelaat. Dit is dikwels daarna deur rondswerwende armes opgeëet (met ernstige doodsbesoedelingsimplikasies vir hulself) (Cicero *De legibus* ii.22.55; Aulus Gellius *Noctes Atticae* xvi.4.4; Juvenalis v.85).

Almal wat aan die begrafnis deelgeneem het, moes hierna op dieselfde dag tuis gereinig word deur die sogenaamde *suffitio*-proses wanneer hul met water vanaf 'n louriertakkie besprinkel is, en onder 'n vuur moes deurbeweeg. Die huis is met 'n spesiale besem deeglik uitgevee. Hierna het die rouperiode gevolg wat op die negende dag beëindig is met 'n feesmaal by die graf (*cena novendialis*) en die uitstorting van 'n plengoffer vir geeste van die voorvaders (*manes*) (Toynbee 1971:50-54).

7. *Paradokse*

Inleidend is reeds opgemerk dat die hantering van afgestorwenes in Rome in die periode van ongeveer 250 v.C. tot 250 n.C. deur paradokse gekenmerk is. So kon veral priesters selfs deur oogkontak met dooies doodsbesoedeling opdoen, maar het die burgery (en publieke ampsdraers) hulle verlustig in bloedsport in die arena. 'n Hele personeelkorps betrokke by die begrafnisbedryf is weens vrees vir doodsbesoedeling sosiaal gemarginaliseer, maar die bevolking op straat het by tye deelgeneem aan die openbare vernedering en teregstelling van veroordeeldes op die *Scalae Gemoniae*. Die ampsdraer wat 'n burger ter dood veroordeel, het sy siviele plig gedoen, maar die laksman wat die vonnis moes voltrek, is gedemoniseer (Lindsay 2000:160), terwyl die voltrekking van die vonnis dikwels ook 'n openbare aangeleentheid was (Hope 2000:112).

Verskeie van die gebruike is deur oorwegings wat higiëne vooropstel, beïnvloed. Alhoewel die Romeine se begrippe van bv. infektiewe kontaminasie vanaf ontbindende lyke primitief was (gemeet aan moderne kennis) het hul wel 'n heel doeltreffende benadering tot sanitasie en publieke higiëne gehandhaaf. So is aanvaar dat die praktiese realiteite van doodsbesoedeling in die alomteenwoordige oorlogsituasie anders hanteer moes word as in die daaglikse omgang. Lindsay (2000:156) toon bv. aan dat ampsbekleders wat leërs aangevoer het, beskou is as gevrywaar teen besoedeling deur oorlogdooies, en ook die gewone soldaat was nie onderworpe aan tradisionele reinigingsprosedures teen doodsbesoedeling nie. Sieninge oor “regverdige oorloë” (*iusta bella*) was moontlik ook hier ter sprake. Waarskynlik is voorts gearchiver dat kortstondige blootstelling aan slagoffers op die *Scalae Gemoniae* of afstandskontak met dooies in die arena, vir die bevolking minder gevaarlik was as die direkte en deurlopende kontak van begrafnisondernemers met lyke wat wel tot doodsbesoedeling sou lei.

Grafskending was wel met die dood strafbaar, maar deur 'n onderskeid te tref tussen *loca religiosa* en *loca publica* kon Maecenas en Augustus eeu oue begraafplase (in laasgenoemde terrein) in openbare tuine omskep. Formele grafte en monumente om Rome is normaalweg nie geskend nie. Tog is grafskending by geleentheid deur leiersfigure geregverdig en

uitgevoer: Suetonius (*Domitianus* c.8) vertel bv. dat die keiser Domitianus 'n graf laat vernietig en die beendere en as in die see gestrooi het omdat die graf gebou is met material wat vir tempel-konstruksie geormerk was. Sulla het na afloop van die burgeroorlog die graf van sy teenstander Marius laat opgrawe om die lyksoorblyfsels in die Aniorivier te gooi (Plinius *Naturalis Historia* vii.1.87; Cicero *De legibus* ii.22.56-7). Suetonius (*Augustus* c.18) vertel dat Augustus die sarkofaag van Alexander die Grote laat oopmaak het en uit respek 'n goue kroon op die mummie geplaas het; daarenteen het Caligula ook die graf laat oopmaak en Alexander se borsplaat gesteel (Suetonius *Caligula* c.10).

Lykskending was ook 'n oortreding wat strafbaar was met die dood of lewenslange veroordeling tot die myne (Hope 2000:123) — tog is die lyke van veroordeeldes soms in die openbaar gemutileer, soos geblyk het uit die verwysing na Cicero wie se onthoofde kop en hande in die Forum vertoon is (Plutarchus *Cicero* c.49), terwyl die kop van Brutus ná die moordenaars van Caesar se neerlaag in die burgeroorlog by Caesar se standbeeld neergegooi is (Suetonius *Augustus* c.13). Klaarblyklik was lykskending aanvaarbaar wanneer dit die ekstreme vergelding vir oortredings verteenwoordig het (Hope 2000:115).

Die interessante reëling dat pre-pubertale sterfgevälle nie doodsbesoedeling veroorsaak nie, was volgens Lindsay (2000:154-5) moontlik gekoppel aan Romeinse konsepte van die ontwikkeling van die siel, en die siening dat jong kinders nog nie volledig lid van die gesin (*familia*) of gemeenskap was nie. Vrystelling van besoedelingsgevaar vanaf lyke van armlastiges wat vir die *loca publica* beskore was, was moontlik ook 'n heel praktiese besluit gebaseer op die realiteit dat hierdie lyke slegs deur begrafnispersoneel hanteer is (wat in ieder geval as besoedeld vermy is).

Dit blyk dus dat baie van die paradokse verklaar kan word deur die pragmatiese houding van Romeinse wetgewers en priesters wat 'n stelsel ontwikkel het wat meer ingestel was op higiëne as op kultureel-religieuse oorwegings. Tog sou bygeloof ook 'n rol gespeel het, en moontlik die rede wees dat persone wat direk en konstant met die dood te doen het, sosiaal gemarginaliseer is. In oorloë en politieke magstryde is leiersfigure egter nie deur die vrees van doodsbesoedeling van grafskending en lykskending weerhou nie, en ook keisers soos die berugte Caligula en Domitianus wat hulself op gelyke voet met die gode beskou het, het hulself nie gebind gevoel deur kultureel-religieuse oorwegings ten opsigte van die hantering van dooies nie.

BIBLIOGRAFIE

- Bodel, J 2000. Dealing with the dead: undertakers, executioners and potter's fields in ancient Rome. In: *Death and disease in the ancient city*, ed. V M Hope & E Marshall, pp. 128-151. London & New York: Routledge.
- Bowker, J 1998. *The complete Bible Handbook*. London: Dorling Kindersley.
- Cilliers, L 1993. Public health in Roman legislation. *Acta Classica* 36:1-10.
- Düll, R 1971. *Das Zwölftafelgesetz. Texte, übersetzungen und Erläuterungen*. München: E.Heimeran Verlag.
- Hope, V M 2000. Contempt and respect. In: *Death and disease in the ancient city*, eds. V M Hope & E Marshall, pp. 104-127. London & New York: Routledge.
- Hopkins, K 1983. *Death and renewal. Social studies in Roman history*. Vol. II. Cambridge:University Press.
- Kyle, D G 1998. *Spectacles of death in ancient Rome*. London: Routledge.
- Lindsay, H 2000. Death-pollution and funerals in the city of Rome. In: *Death and disease in the ancient city*, eds. V M Hope & E Marshall, pp. 152-173. London & New York: Routledge.

- Retief, F P & Cilliers, L 1999. Epidemics in antieke Rome en ander Mediterreense lande. *S.A. Tydskrif vir Natuurwetenskap en Tegniek* 18(1): 17-23.
- Retief, F P & Cilliers, L 1999. Epidemics of the Roman Empire, 27 BC – 476 AD. *S.A. Med. J.* 90(3): 267-272.
- Robinson, O F 1992. *Ancient Rome*. London & New York: Routledge.
- Scheidel, W 2001. Roman age structure: evidence and models. *Journal of Roman Studies* 91: 1-26.
- Stauffer, E 1950. Abschiedsreden. In: *Reallexikon für Antike und Christentum*. Dölger, F J et al. Band I. Stuttgart: Hiersemann Verlagsbuchhandlung.
- Toynbee, J M C 1971. *Death and burial in the Roman world*. London: Thames & Hudson.